

УДК 317.65

DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-76-98

**HISTORICAL AND SOURCE DESCRIPTION OF
DOCUMENTS WITH PROPERTY RIGHTS TO THE
«SOILS» OF THE TERRITORY OF «ZADNIPRSKIKH
PLACES» XVII – THE FIRST HALF OF THE XVIII
CENTURY**

**ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОПИС ДОКУМЕНТІВ
З ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА «ГРУНТИ» ТЕРИТОРІЇ
«ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ» XVII – ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ XVIII СТ.**

**ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ
ДОКУМЕНТОВ С ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ НА
«ГРУНТЫ» ТЕРРИТОРИИ «ЗАДНЕПРСКИХ МЕСТ»
XVII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВВ.**

Андрій Бутко,

аспірант кафедри суспільних
наук, інформаційної та
архівної справи
e-mail: butandrej17@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8631-5112
Центральноукраїнський
технічний університет,
пр. Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна,
25006.

AndriyButko,

postgraduate of Department of
Social Sciences, Informational
and Archival Affairs
e-mail: butandrej17@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8631-5112
Central Ukrainian National
Technical University, 8,
ProspektUniversytetsky,
Kropyvnytskyi, Ukraine,
25006.

ABSTRACT

The article discusses the historical and source study aspect of the study of documents on property rights to natural lands and economic objects of the «Zadnipsrskikh places» of the Hetman region, as an integral part of sources on the history of the settlement and economic development of this territory during the 17th - first half of the 18th centurie.

It is determined that since the beginning of the 40s. XVIII century the chief foreman of the Hetman and regimental foreman of the Mirgorod and Poltava regiments, with the approval of the Russian imperial government in the zadniprovsyky territory, strengthen and spread the policy of colonization in its depth, from the Dnieper and Tyasmin rivers, in the direction of the Sinyukha and Bug rivers. But the determining factor in the settlement and economic development of the territory of the «Zadnipsrskikh places» was the so-called «people's colonization», since the vast majority of documents with property rights belong to ordinary cossacks, but under the constant control of the cossack regimental and hundred foremen of the Hetman.

As a result of summarizing the information available in the documents with ownership rights, the fact is confirmed that at first the «soils» (this broad concept in the period of the 17th – first half of the 18th centuries included land, water, forest natural lands) went to officials, the cossack foreman, cossacks and villagers on the rights of borrowing, or provided for the service, and then they started and sold, handed down, donated. All these operations had to be legally consolidated, that is, to obtain written confirmation from the city, hundred, regimental, general governments. Thus, in the hands of the owners there are certifying documents on the ownership of the «soils» – government fortresses, merchants, generalists, spiritual and donation records, etc.

The study of documents with ownership rights to the zadniprovsyky «soils» of the Mirgorod and Poltava regiments gives us the opportunity to draw up a certain idea of the right of ownership – possession, use and disposal of natural lands and economic objects, the legal process when transferring ownership of them during the XVII – first half XVIII centuries. The documents contain a wealth of factual historical, legal, economic, philological, toponymic, registered and genealogical materials.

Keywords: *territory of the «Zadnipsrskikh places» of the Mirgorod and Poltava regiments of the Hetman, natural lands, documents with ownership of the «soils».*

Постановка проблеми й актуальність теми. У кінці XVII – 30-х рр. XVIII ст. прикордонна територія південного

Правобережжя Дніпра, за річками Тясмином і Великою Виссю, з відступом до 20 верст на південь, від р.Дніпро до р.Буг протяжністю близько 200 верст, визначалась в залежності від місця географічного орієнтування, в польських документах як «за Тясмином», а в московсько-російських – «тогочная», «по ту сторону Днепра». Після російсько-турецької війни 1735-1739 рр., територія остаточно закріплюється за Російською імперією, і в 40-х на початку 50-х рр. XVIII ст. іменувалась терміном «Задніпрські місця», що використовувався в офіційних документах Гетьманщини та Російської імперії для позначення заселеної задніпровської території на Правобережжі у складі Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини.

Звісно, кожна із наближених до цієї території держав хотіла закріпити право її приналежності за собою з метою подальшої колонізації. Після низки міждержавних угод Московського царства – Російської імперії, Речі Посполитої, Османської імперії, ця територія в адміністративному відношенні увійшла до складу правобережної частини Гетьманщини, а козаки та посполиті Чигиринського та інших правобережних полків переселені на Лівобережжя, і тут, фактично, урядували полковники та сотники прилеглих лівобережних Власівської, Кременчуцької та Потоцької сотень Миргородського полку, а далі на південь вздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку. З 1734-го, і вдруге, з 1743 р. було поновлене сотенне правління у Крилові, та підпорядковано Криловську сотню Миргородському полку. У 1748 р. утворено також Цибулівську сотню. З цього ж часу, однак без офіційної згоди на те властей, фактично існувала також Архангелогородська сотня. Запорізька Січ періодично висувала претензії до урядів Гетьманщини та Російської імперії про своє право на ведення промислів та заселення цих земель, та не мала про це документального підтвердження своїх прав і людського ресурсу. Хазяйнували запорожці на більш південних територіях.

Фактично ж визначним чинником заселення та господарського освоєння території «Задніпрських місць», була,

так звана «народна колонізація», але під постійною спробою всебічного контролю з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини.

Попервах «грунти» (під цим широким поняттямв період XVII – першої половини XVIII ст. розумілися земельні, водні, лісові природні та інші угіддя) відходили до козацької старшини, козаків та поселян на правах займанщини, або надавались за службу, а пізніше почали продаватись, передаватись у спадок і даруватись. Всі ці операції потрібно було юридично закріпити, тобто отримати письмове підтвердження від міських, сотенних, полкових, генерального урядів. Відповідно, на руках у власників з'являються документи, що посвідчували право власності на «грунти» – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні та дарчі записи та ін. Іноді право власності на ґрунти доводилось здобувати в судах – мирським особам в світських міських, сотенному чи полковому, а духовним особам в церковному – консисторійному з видачею «на руки» документального судового рішення про право власності.

Документів з прав власності на природні угіддя території «Задніпрських місць» XVII – першої половини XVIII ст., в архівних установах України збереглося не багато, а тих, що вдається відшукати та опрацювати ще менше. Відповідно весь наявний та нововиявлений масив писемних джерел, що був останнім часом введений в науковий обіг, доступність описів фондів та відцифрованих документів деяких архівів через електронні засоби зв'язку, потребує свого подальшого більш досконалого вивчення, дослідження та аналізу вміщеної в них інформації. Тому виникає нагальна потреба дослідити документи з прав власності, щоб дати об'єктивну оцінку тих життєвих і державотворчих процесів, що відбувалися на території задніпровського краю протягом XVII – першої половини XVIII ст.

Метою статті є історико-джерелознавче дослідження документів з прав власності на «грунти» «Задніпрських місць» Гетьманщини, як складової частини джерел з історії заселення та господарського освоєння цієї території протягом XVII – першої половини XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень. На даний час історичні відомості, наявні в текстах документів з прав власності на «грунти» зазначеної території XVII – першої половини XVIII ст., не досліджені в повній мірі.

Частково тема права власності на природні угіддя та господарські об'єкти території «Задніпрських місць» Гетьманщини висвітлюється в окремих розділах праць істориків у контексті дослідження історії запорізького козацтва періоду Нової Січі, Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, колонізації і освоєння півдня чи Степової України. Це перш за все роботи С. Шамрая (Шамрай, 1929), Н. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко, 1960), а нещодавно з'явилися невеликі за обсягом, але наповнені фактологічним матеріалом праці О. Січової (Січова, 2004, введений 2007), о. Юрія Мицика (Мицик, 2011), Р. Шияна (Шиян, 2012), В. Горобця (Горобець, 2012), які ввели до наукового обігу новий масив джерельного матеріалу. Рекомендації з методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії, в сфері економічного впливу якої перебували землі Гетьманщини, приведені в статті В. Орлика (Орлик, 2011).

Значною за вмістом документального матеріалу, в тому числі і документів з прав власності на задніпровські «грунти» є джерелознавче видання А. Пивовара (Пивовар, 2003: 120-189). В опублікованих збірниках упорядкованих історичних документів та законодавчих актів (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1878; Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715-1774), 1886; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель. 1569-1673, 2002; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687), 2004; Універсали Івана Мазепи (1687–1709), 2006), маємо окремі документи, відомості в яких стосуються теми нашого дослідження (надання або підтвердження права власності на природні угіддя шляхті, гетьманам, гетьманами полковій та сотенній старшині, монастирям) посилення на які будуть приводитись по мірі згадок нижче по тексту.

Упорядковані нами документи з прав власності на «грунти» території «Задніпрських місць» знаходяться в рукописному стані (Пивовар, Бутко, Дідик, рукопис), та ще доповнюються по мірі виявлення архівних фондів тематичних документів. Історико-джерелознавчий опис наявних в архівних фондах документів з вмістом відомостей про власників та їх права власності на «грунти» зазначеної території в наукових історичних виданнях не приводився.

Виклад основного матеріалу. За умовами «Трактату про Вічний мир» територія на південь від річки Тясмину мала перебувати у складі Московського царства. Після підписання Белградської мирної угоди 1739 р. визначався російсько-турецький кордон, що обумовило проведення чергового розмежування та опису кордону з Польщею в 1740 р., оскільки польська шляхта, скориставшись послабленням колонізаційних процесів на території «Задніпрських місць» Гетьманщини протягом 2-4-го десятиліть XVIII ст., освоювала та заселяла територію під своїм контролем (Караката, 1967: 38-40; Шамрай, 1929: 212-213). Після російсько-турецької війни 1735-1739 рр., територія остаточно закріплюється за Російською імперією.

З початку 40-х рр. XVIII ст. генеральна старшина Гетьманщини та полкова старшина Миргородського і Полтавського полків за схваленням російського імперського уряду на «відібраній» у поляків задніпровській території посилюють та поширюють політику колонізації в її глибину, від річок Дніпра і Тясмина в напрямку річок Синюхи і Бугу.

Попервах, до місцевих річок та їх приток, степових та лісових урочищ, переважно жителі Правобережжя, в менше – Лівобережжя, «уходили» на сезонні промисли – мисливство, рибальство, пасічництвом та інші їх види, часто організовані українською, польською адміністрацією і панівною шляхтою та козацькою старшиною і козаками, що з часом присвоювалита освоювали земельні, лісові, водні угіддя на правах займанщини, викупляли право на володіння та користування ними (з намаганням закріпити за собоюправласності, підтвержене документально польським чи російським урядом, козацькою старшиною та гетьманом) в господарських цілях за внесені кошти та з виплатою податків

до урядової чи козацької казни (Орлик, 2010), пізніше – будували млини, засновували тут свої пасіки та заводили господарства на хуторах (Матеріали для історії Южнорусского края в XVIII, 1886: 120-213; Пивовар, Бутко, Дідик, рукопис: 7-127, 159-209). Та й «місцева» польська шляхта протягом XVII – першої третини XVIII ст. всіляко намагалася освоїти ці території під своїм контролем, випрошуючи в польського короля та уряду юридичного (документального) права на володіння природними угіддями, а після їх отримання, права здавати їх в оренду і отримувати з цього прибутки, брати податок за їх користування і використання в промислах українським населенням (Пивовар, Бутко, Дідик, рукопис: 128-159).

Від початку господарського освоєння території «Задніпрських місць» і з поглибленням цього процесу – колонізації, польською шляхтою, генеральною та полковою козацькою старшиною і козаками, заможними міщанами та духовними особами на правах надання «добр за заслуги», займанщини, купівлі-продажу, спадковості, урядом та місцевими посадовими особами видавалися чи посвідчувалися документи з прав власності на задніпровські «грунти» (польові, лісові, водні угіддя) та господарсько-виробничі об'єкти (млини, пасіки). Тож, джерельну базу цього дослідження складають документи з прав власності на задніпровські «грунти».

Право власності на «грунти» на досліджуваній нами території почало підтверджуватися в документах, щозасвідчують земельну власність родини Волевачів, жителів м.Чигирин. До найдавніших таких документів належить тестамент чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датований 1601 р. (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437.Арк. 112-112зв.). Тихон Федорович лишив у спадок своїм синам Антону, Андрію та Івану пасіку на річці Чутка з дванадцятьма байраками, орним полем, сінокосами і хутором, також хутір на річці Березівка. І.Т. Волевач, знатний козак, по смерті батька і двох старших братів Антона й Андрія став єдиним власником нерухомості, що належала його родині. У 1615 р. він купує ліс, що зветься Плоский, розташований у витоках р.Цибульник. У купчій зазначається, що при лісі ще є дванадцять байраків з

малими байраками, звірине поле і хуторище із сінокосом, степом і поселенням людей (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 109) (Рис. 1, 2). Останні документи з прав власності на задніпровські «грунти» відносяться до 1752 р. За сенатським указом від 29 грудня 1751 р., визначена територія відводилась під поселення сербів, які почали її заселяти в 1752 р. Тож хронологічно тема нашого дослідження охоплює період від початку XVII – до середини XVIII ст.

В реєстрах та записах Руської (Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель. 1569-1673, 2002) і Коронної метрик (*Wpisy dotyczące czterech województw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiego i wołyńskiego z lat 1569-1673*), ми зустрічаємо офіційно підтвержені надання від польського короля та уряду Речі Посполитої польській шляхті та на гетьманську булаву (як от надання земель за р. Тясмином Б. Хмельницькому (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1878: 468; AGAD. MK 393. К. 130-130 v.; Киевская старина, 1901: 4) (Рис. 3, 4)), на території від Дніпра до Синюхи з кінця XVI ст. і до часу підписання Андрусівської угоди 1667 р. В даних джерелах мають місце факти про найбільш ранні поділи і перерозподіли власності на природні угіддя на території «Задніпрських місць». Щодо володінь полкової та сотенної старшини, то вони регулювалися на місцевому рівні і до Руської чи Коронної метрик, як правило, не потрапляли. У багатьох випадках записи обох метрик містять і найдавніші письмові згадки про відомі чи маловідомі урочища на території краю. Спочатку вони стосуються переважно порубіжних територій вздовж річок Дніпра та Тясмину, але поступово з'являються відомості і про більш глибинні місця по річках Інгул та Інгулець та біля р. Синюха.

З кінця XVII – в першій половині XVIII ст. промислами та господарським освоєнням задніпровської території від Дніпра до Бугу займалися переважно мешканці придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини, велика частка яких були вихідцями з колишнього Чигиринського полку, що перейшли на помешкання в лівобережні полки в кінці XVII ст., та особливо під час згону

населення в 1711–1712 рр. Фактичне володіння земельними, лісовими, водними та іншими угіддями, продовжувало перебувати у руках вихідців з колишнього Чигиринського полку та старшини і козаків прилеглих сотень лівобережних малоросійських полків, де знайшли притулок більшість переселенців з-під Чигирини і тут, незважаючи на періодичні заборони, фактично урядували полковники та сотники прилеглих лівобережних сотень Миргородського полку, а далі на південь вздовж Дніпра – сотень Полтавського полку.

З кінця XVII ст. кількість документів з прав власності на «задніпрські ґрунти» зростає в рази, в порівнянні з періодом до підписання Анрусівської угоди та договором про «Вічний мир». Це, очевидно, пов'язано з активацією господарського освоєння «Задніпрських місць» вихідцями з території лівобережних полків, в переважній більшості старшиною та козаками згаданих вище придніпровських лівобережних сотень, підтримувані полковою та генеральною старшиною. В 40-х рр. XVIII ст. до господарського освоєнням території долучилися жителі новоутворених задніпровських Криловської, Цибулівської, Архангелогородської сотень, і процес освоєння території досяг досить високого рівня.

В зв'язку з передачею «Задніпрських місць» під поселення сербів та «інших православних народів» в 1752 р., згідно інструкцій російського Сенату, з посвідчувальних документів з прав власності на «грунти» були зняті копії(оригінали поверталися їх власникам), які були надіслані сотенними управліннями, разом з їх описами та описами земель з відомостями про поселення та їх жителів, в полкові Миргородську та Полтавську канцелярії, а звідти в Генеральну військову канцелярію, матеріали якої, що збереглися, знаходяться в ЦДІАК України та в ІР НБУВ. Матеріали Генеральної військової канцелярії, що зберігаються у фондах ЦДІАК України містять у своєму складі документи з прав власності на задніпровські «грунти» (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437).Справа має вигляд книги, переплетена в тверду обкладинку і містить 276 аркушів. Варто додати, що аркуш 2 – це мапа задніпровських територій, яка зберігається окремо. Починається справа з титульної сторінки, що має такий

зміст мовою оригіналу: «Крепости Полтавского полку на заднепрские грунты з полковой Полтавской канцелярии при рапорте в Генеральную войсковую канцелярию присланные, апреля 20 дня, 1752 года». Це, ймовірно, аркуш помилково підшитий до цієї справи, оскільки вона містить у собі в переважній більшості документи, в тому числі копії купчих на задніпровські «грунти» Миргородського полку (з вмістом документів жителів колишнього Чигиринського полку), а можливо копії купчих Полтавського полку і були у її складі, оскільки на ній написана кількість аркушів старої нумерації справи – 389. Найявний і опис купчих на задніпровські «грунти» Миргородського полку, укладений у квітні 1752 р. (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 39-53) та більш розширений варіант опису купчих 1744 р. (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20316. Арк. 24-45 зв.).

Матеріали збірки документів про утворення Нової Сербії з колекції О. М. Лазаревського, що зберігаються у фондах ІР НБУВ також включають документи з прав власності на задніпровські «грунти» (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59303-59347). Справа містить документи з прав власності та копії купчих на задніпровські грунти Полтавського полку. Деякі документи в справі представлені в двох примірниках, з яких перший – це копія, другий – копія з копії. Копії з копій граматично краще оформлені ніж самі копії – це свідчить про високий граматичний рівень і кваліфікацію їх упорядника-канцеляриста. Справа має вигляд книжки, переплетена в тверду обкладинку і містить 45 одиниць зберігання, на 136 аркушах (з них 13 чистих), з яких 125 пронумерованих та 11 не пронумерованих.

Копії документів з прав власності на «задніпрські грунти» Миргородського та Полтавського полків, а в деяких випадках, дотичних до них територій – це урядові кріпості на право власності, купчі, духовні, дарчі записи, універсали, свідоцтва, записи про розподіл общинної землі між окремими власниками, судові та урядові декрети, посвідчувальні листи та записи, посвідчувальні описи місцевих жителів, виписи з урядових книг, заставні листи, розписки, посвідчувальні грамоти. В складі купчих актів на задніпровські «грунти»

Власівської сотні знаходиться цікавий документ, який відображає тогочасні правила оформлення письмових підтверджень про право власності на землю та майно (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 62-62 зв.).

Згідно підрахунків кількості урядових грамот і купчих записів на землеволодіння Миргородського полку за Дніпром, які передано графу О. Розумовському в Санкт-Петербурзі 29 листопада 1752 р. (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11144. Арк. 53 зв.-54), нараховувалось: високомонарших жалуваних різним персонам грамот – 1, гетьманських універсалів – 6, полковничих універсалів – 13, купчих записів з 1601 по 1749 рік – 160. Так ми маємо 180 документів з прав власності на задніпровські «грунти». Але, на жаль, не всі вони збереглися – в фонді ЦДІАК України – копії купчих за №1-42 та 94-96 згідно опису документів з прав власності на задніпровські «грунти» Миргородського полку, укладений у квітні 1752 р. не виявлені. Декілька копій купчих зберігаються в фонді ІР НБУВ, як от №7 (ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 27537. Арк. 3-3 зв.) і №15 (ІР НБУВ. Ф. ІІ. Спр. 27537. Арк. 1-1 зв.). Зустрічаються купчі, в наявних описах і текстах, в яких йдеться про дублювання згадок про одні й ті ж акти. Це три пари дублюючих позицій (№27 і 70, 30 і 58, 160 і 163).

Таким чином, із 180 згаданих у описі документів, мова може йти про реальні 177 акти. На жаль, копії купчих записів Цибулівської і Архангелогородської сотні теж відсутні. Ймовірно, вони були на руках у населення цих сотень, та копії з них не були зняті взагалі, або, якщо копії і були зняті хоч частково, то вони не були подані до полкової Миргородської канцелярії. Від цих сотень були подані лише описи землеволодінь. Збереглося донесення архангелогородського сотника О. Потапенка від 28 лютого 1752 р. з інформацією про межі Архангелогородської сотні Миргородського полку та опис цієї сотні від 10 березня 1752 р. (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437. Арк. 155-159).

Копії купчих записів Полтавського полку на задніпровські «грунти» зберігаються у фонді ІР НБУВ – Келебердянська і Переволочанська сотні (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59303-59347. Арк. 28-39; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д.

59332-59334. Арк. 80-89 зв.), та Орлянська сотня (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д.59322. Арк. 43-48; ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63₁. Д. 59336. Арк. 93-96 зв.). Вони представлені у двох примірниках, перший – це копія, другий – копія з копії. Всього нараховується 24 документи. Купчі Орлянської сотні №3 та Келебердянської сотні №14 містять у своєму складі по два відокремлених документи. Таким чином, в 24-х документах відображена інформація про 26 реальних актів.

Окремі документи чи записи до реєстрів польського, гетьманського, російського походження, відносяться до діловодної документації Речі Посполитої, Російської Імперії та Гетьманщини, і в основному є письмовими актами набуття, передачі чи придбання природних угідь та господарських об'єктів у приватну власність.

Записи в реєстрах та документи королівських надань природних угідь за річками Тясмином, Великою Виссю, Синюхою шляхті чи гетьманам, написані польською мовою в тогочасній стилістиці і відносяться до періоду з кінця XVI – середини 60-х рр. XVII ст.

Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти» Миргородського та Полтавського полків відносяться до періоду початку XVII – середини XVIII ст. написані діловою українською мовою із значним вмістом російських слів та оборотів.

В текстах документів з прав власності виділяються їх складові частини – вступна, основна, кінцівка. На початку чи в кінці документів вказується дата його написання. На початку зазначається ім'я, прізвище, титул чи посада осіб, що надають чи посвідчують право власності. В основній частині тексту документів описуються суть справи – надання природних угідь, їх передача у спадок, дарування, купівля-продаж, описуються межі та зазначаються попередній і майбутній власники, при купівлі-продажі вказується ціна в тогочасних грошових одиницях. В кінці зазначаються імена та прізвища, посади осіб, що посвідчують документ з прав власності та бувших при цьому свідків, їх підписи, місце складання документу. В деяких випадках, по причині не писемності, замість підпису посадові особи чи свідки ставили просто +, або за них розписувався

писар чи канцелярист, що написав документ. Як правило документ скріплювався канцелярською печаткою, яка в копіях документів зображена умовним рисунком.

В архівних справах пронумеровані аркуші документів з прав власності інколи знаходяться не по порядку, а в різнобій. Так як документи написані на папері, деякі з них мають механічні пошкодження (заломі, потертості, особливо по краям), а чорнила з часом втратили насиченість, що викликано часовим впливом середовища на них. Це дещо затрудняє роботу при упорядковуванні документів. Документи з прав власності, в переважній більшості випадків, є копіями середини XVIII ст. з оригінальних, зняті різними писарями та упорядковані різними упорядниками, і тому тексти та примітки до них написані різними почерками та відрізняються рівнем граматичного оформлення, що викликає певні труднощі при їх прочитанні. Більшість документів з прав власності, викладені діловим стилем мовлення, характерним для середини XVIII ст., що, як правило, не викликає особливих труднощів розуміння їх змісту. Тлумачення окремих слів та виразів з описів і копій документів більш раннього періоду не завжди вдається відшукати навіть у спеціальних довідниках і вони, безумовно, потребують додаткових філологічних досліджень. Скорочені слова, які зустрічаються в копіях купчих та документах під знаком титло (нне – нині, гдрь – государь, гпдн – господин, вшь – ваш, свтй – святий, пну – пану, тощо) є типовими для діловодної документації Гетьманщини. Дати копій купчих і документів та в їх текстах записані кириличною системою числення, словами, арабськими числами.

У представлених описах купчих та землеволодінь, складених у різні роки та різними канцеляристами, зустрічаються окремі розбіжності в датах і прізвищах власників, які за відсутності копій окремих купчих, неможливо зняти, не порушуючи принципу достовірної передачі наявних документів. Інколи в документах можуть зустрічатись декілька варіантів імен і прізвищ однієї й тієї ж особи – це явище за тогочасними традиціями спілкування.

Висновки. Інформаційна складова документів з прав власності, в певній мірі, проливає світло на питання, пов'язані

з історією заселення та господарського освоєння території «Задніпрських місць» Гетьманщини протягом XVII – в першій половині XVIII ст.

Цінність відомостей про власників земельних та інших володінь, а також їх попередників та наступників – це, насамперед, можливість отримати документально підтверджену інформацію про походження назв місцевих топонімів, більшість з яких безпосередньо пов'язані з історією поселень на території краю. Топоніми доповнюють особисті відомості про власників слобод, хуторів, пасік, земельних та інших володінь (байраки, лісові стінки, млини, греблі, ґрунти, орні поля, сінокоси, острови, озера, рибні та звірині ловлі тощо), що зустрічаються в документах, та часті згадки про попередніх і наступних власників, із зазначенням імен та соціально-службового статусу відповідних осіб. У багатьох випадках вони являються правонаступниками за принципом спадкоємності та родинних зв'язків. Згадки в документах про сотенну старшину Гетьманщини, поповнюють відомості, щодо років їх зайняття відповідних службових посад. Купчі на задніпровські «ґрунти», подають відомості про використання місцевим населенням при розрахунках під час операцій купівлі-продажу природних угідь та господарських об'єктів, певних грошових одиниць та грошових знаків (Орлик, 2012), та ціни на них в польсько-литовських і російських грошових одиницях, що в той час були в обігу на території Гетьманщини.

Документи з прав власності на задніпровські «ґрунти» Миргородського і Полтавського полків дають нам можливість скласти певне уявлення про право власності – володіння, користування та розпоряджання угіддями та майном, юридичний процес при переході права власності на «ґрунти». Безумовно, вони потребують ще свого подальшого досконалого вивчення, дослідження, аналізу даних в них відомостей.

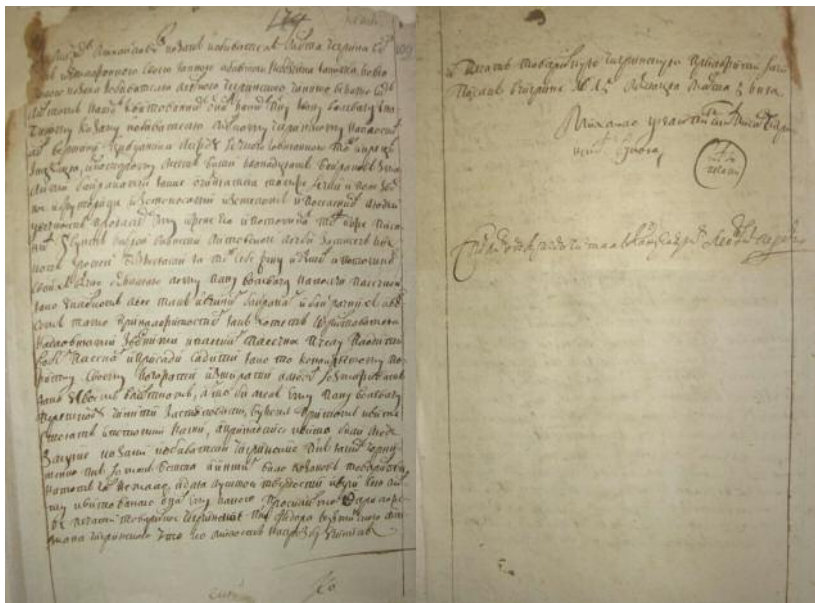

Рис. 1, 2. Копія купчі І.Т. Волевача на Плоский ліс біля витоків р. Цибульник, 1615 р.

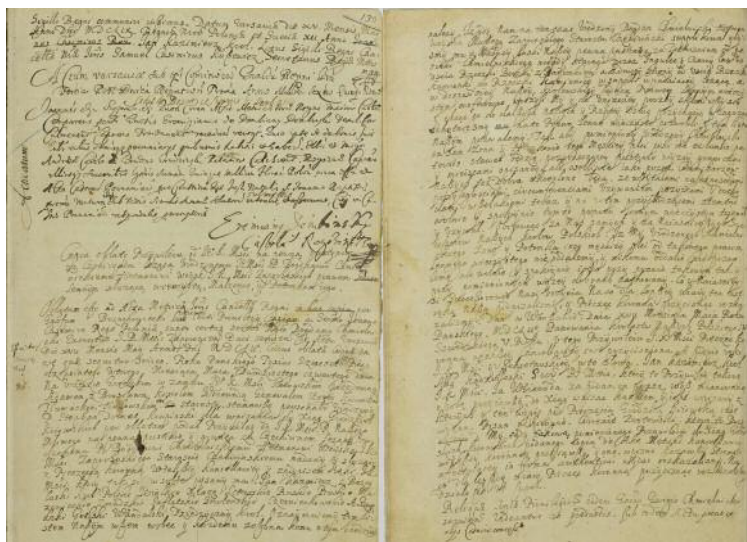

Рис. 3, 4. Копія надання Б. Хмельницькому пустки за Чигирином, 1652 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 10. ред. Г.Ф. Карпова. СПб: тип. брат. Пантелеевых, 1878. 838 с.
2. Горобець В. Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII століття: полковник миргородський versus сотник цибулевський. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. К.: Інститут історії України. 2012. С. 253-286.
3. Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XX. Одесса. 1897. С. 60-100.
4. Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (Історія села). 50-річчю Радянської влади присвячується. Київ. 1967. 112 с.
5. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715-1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андриевским. Одесса, 1886. 433с.
6. Мицик Ю. Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі. *Січеславський альманах*. 2011. № 6. С. 85-89.
7. Орлик В. Фіскальний апарат Гетьманщини (1654-1764 рр.). *Бористен*. 2010. №8. С. 25-28.
8. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XVIII. К.: Ін-т історії України НАН України. 2011. С. 59-64.
9. Пасека Богдана Хмельницького. *Киевская старина*. Т. 72. *Книга первая. Раздел: документы, известия и заметки*. Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1901. 21 с.
10. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика. 2003. 336 с.
11. Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». – Рукопис.
12. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734-1775). Ч. 1. Заселення Нової

Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет. 1960. 222 с.

13. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569-1673. Упорядн.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. Київ. 2002. 983 с.

14. Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2004. Вип.74-76. С. 37-40.

15. Січова О.В. Ставлення гетьманського уряду К.Розумовського до створення Нової Сербії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. 2007. Вип. 12. С. 124-134.

16. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ-Львів. 2004. 1118 с.

17. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина II. Упорядн.: І. Бутич, В. Ринсевич. Київ-Львів. 2006. 800 с.

18. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Кн. XXIV. Київ. 1929. С. 207-302.

19. Шиян Р. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми-1750-ми роками. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXII. Запоріжжя: ЗНУ. 2012. С. 96-105.

20. Orlyk Mikhaïlo. On the history of money circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province 1750-80s, XVIII century. *Pieniądz i systemy monetarne. Wspólne dziedzictwo Europy*. Augustów –Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. 2012. S. 247-249.

21. Wpisytodczącaczterechwojewództw: braclawskiego, czernihowskiego, kijowskiegoiwołyńskiegozlat 1569-1673 wniesionedoksiąg Metryki Koronnej. URL: [https:// agad.gov.pl/?page_id=392](https://agad.gov.pl/?page_id=392)

REFERENCES

1. Karpov, G.F. (Ed.). (1878). *Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiey* [Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission], 10. SPb: tipografiya brat'yev Panteleevykh. 838 [in Russian].
2. Horobets, V. (2012). *Konfliktne povsiakdennia mistsevoi vlady Hetmanatu seredyny XVIII stolittia: polkovnyk myrhorodskyy versus sotnyk tsybulevskyy* [The conflicting everyday life of the local authorities of the Hetmanate in the mid-eighteenth century: colonel mirgorod versus centurion tsybulev]. *Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy. Istorychni studii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 1, 253-286 [in Ukrainian].
3. Ivanov, P.A. (1897). *Materialy po istorii Zaporozh'ya v XVIII veke* [Materials on the history of Zaporozhye in the XVIII century]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*. XX, 60-100 [in Russian].
4. Karakata, M. M. (1967). *Davnie mynule Andrusivky (Istoriia sela)* [The ancient past of Andrusivka (The history of the village)]. Kyiv, 112 [in Ukrainian].
5. Andrievskiy, A.A. (1886). *Materialy dlja istorii Juzhnorusskogo kraja v XVIII veke (1715-1774), izvlechennyye iz staryh del Kievskogo gubernskogo arhiva* [Materials for the history of the South Russian Territory in the XVII century (1715-1774), extracted from the old files of the Kiev Provincial Archive]. Odessa, 433 [in Russian].
6. Mytsyk, Yurii. (2011). *Pro uchast' chyhyryntsiv u zaselenni nashoho kraiu u chasy Novoi Sichi*. [About the participation of the Chigirints in the settlement of our region at the time of Novaya Sich]. *Sicheslavs'kyi al'manakh*, 6, 85-89 [in Ukrainian].
7. Orlyk, V. (2010). *Fiskal'nyy aparat Het'manshchyny (1654-1764 rr.)* [Fiscal apparatus of the Hetmanate (1654-1764 years)]. *Borysten*, 8, 25-28 [in Ukrainian].
8. Orlyk, V.M. (2011). *Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koy imperiyi* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* XVIII, 59-64 [in Ukrainian].

9. Paseka Bogdana Hmel'nickogo [Apiary Bogdan Khmelnitsky]. *Kyevskaya staryna* (1901. Razdel: dokumenty, izvestija i zametki. Kiev: tipografiya G.T. Korchak-Novitskogo, 21 [in Russian].

10. Pyvovar, A.V. (2003). *Poselennja Zadniprs'kih misc' do utvorennja Novoi Serbii v dokumentah seredyny XVIII stolittja* [Settlement of Zadniprs'kykh places before foundation of Nova Serbia in the documents of XVIII century]. Kyiv: Akademperiodyka, 336 [in Ukrainian].

11. Pyvovar, A.V. & Butko, A.O. & Didyk, V.F. *Dokumenty z prav vlasnosti na «zadniprs'ki grunty»* [Documents on the ownership of the «dnieper soils»]. Rukopys.

12. Polons'ka-Vasilenko, N.D. (1960). *Zaselennja Pivdennoi Ukrainy v polovyni XVIII stolittja (1734-1775)* [The settlement of southern Ukraine in the mid-eighteenth century (1734-1775)]. (part. 1). *Zaselennja Novoi Serbii ta Slov'janoserbii*. Mjunhen: Ukrains'kyj vil'nyj universytet, 222 [in Ukrainian].

13. Boriak, H. Vais H. & Vyslobokov K. & Demchenko L. & Grimsted P.K. & Kravchenko V., et al. (Comps.). (2002). *Rus'ka (Volyns'ka) metryka. Regesty dokumentiv Koronnoi kanceljarii dlja ukrains'kyh zemel' (Volyns'ke, Kyivs'ke, Vraclavs'ke, Chernigivs'ke voievodstva)* [Russian (Volyn) metric. Registered documents of the Crown Office for Ukrainian Lands (Volyn, Kyiv, Wroclaw, Chernihiv Voivodeship)]. 1569-1673. Kyiv, 983 [in Ukrainian].

14. Sichova, O.V. (2004). *Vytoky i pochatkovyi etap kolonizatsii pivdennykh zemel' Pravoberezhzhia i pryednannia ikh do Het'manschyny (persha tretyna XVIII stolittia)*. [Origins and initial stage of colonization of the southern lands of the Right Bank and their accession to the Hetmanate (the first third of the XVIII century)]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Istorii*, 74-76, 37-40 [in Ukrainian].

15. Sichova, O.V. (2007). *Stavlennia het'mans'koho uriadu K.Rozumovs'koho do stvorennia Novoi Serbii*. [Attitude of the hetman government of K.Rozumovsky to the creation of New Serbia]. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy*, 12, 124-134 [in Ukrainian].

16. Butych, I. & Rynsevych V. & Teslenko I. (Comps.). (2004). *Universaly ukrains'kykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana*

Samoilovycha [Universal of Ukrainian Hetmans from Ivan Vyhovskiy to Ivan Samoilovych (1657-1687)]. Kyiv-L'viv, 1118 [in Ukrainian].

17. Butych, I. & Rynsevych, V. (Comps.). (2006). *Universalny Ivana Mazepy* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)]. (part. II). Kyiv-L'viv, 800 [in Ukrainian].

18. Shamray, S. (1929). *Do istorii zaliudnennia Stepovoi Ukrainy v XVIII stolitti (Krylivshchyna i Lyzavetschyna)*. [To the history of settlements of Steppe Ukraine in the XVIII cen. (Krylivshchyna i Lyzavetschyna)]. *Zapysy istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. XXIV, 207-302 [in Ukrainian].

19. Shyian, R. (2012). «*Frontyr zovnishnij*» i «*frontyr vnutrishnij*»: *kontsepsiia pivdenoukrains'koho prykordonnia mizh 1680-my-1750-my rokamy*. [«Frontier external» and «frontier internal»: the concept of the southern Ukrainian borderline between 1680 and 1750]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. XXXII, 96-105 [in Ukrainian].

20. Orlyk, M. (2012). *Pro istoriiu hroshovoho obihu na terytorii Novoi Serbii ta Yelysavethradskoi provintsii 1750–80-kh rr. XVIII st.* [On the history of New Serbia and Elisavetgrad province 1750–80s, XVIII century]. *Hroshi ta hroshovi systemy. Spil'na yevropeys'ka spadshchyna*. Avhustov – Varshava, 247-249 [in English].

21. *Zapysy shchodo chotyrokh voievodstv: Bratslavske, Chernihivske, Kyivske ta Volynske 1569-1673 rr. Vneseni do knyh Koronnoho reiestru* [Entries regarding four voivodships: Braclawskie, Czernihowski, Kijów and Wołyński from 1569-1673, brought to the books of the Crown Register]. Retrieved from https://agad.gov.pl/?page_id=392

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто історико-джерелознавчий аспект дослідження документів із прав власності на природні угіддя та господарські об'єкти «Задніпрських місць» Гетьманщини, як складової частини джерел з історії заселення та господарського освоєння цієї території протягом XVII – першої половини XVIII ст.

Визначено, що з початку 40-х рр. XVIII ст. генеральна старшина Гетьманщини та полкова старшина Миргородського і Полтавського полків за схваленням російського імперського уряду на задніпровській території посилюють та поширюють політику колонізації в її глиб, від річок Дніпра і Тясмину, в напрямку річок Синюхи і Бугу. Та визначним чинником заселення та господарського освоєння території «Задніпрських місць», була так звана «народна колонізація», так як переважна більшість документів з прав власності належить рядовим козакам, але під постійним контролем з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини.

У результаті узагальнення існуючих у документах з прав власності відомостей підтверджено той факт, що попервах «грунти» (в це широке поняття в період XVII – першої половини XVIII ст. входили земельні, водні, лісові природні угіддя) відходили до посадових осіб, козацької старшини, козаків та поселян на правах займанщини, або надавалися за службу, а пізніше вже почали і продаватися, передаватися в спадок, даруватися. Всі ці операції потрібно було юридично закріпити, тобто отримати письмове підтвердження від міських, сотенних, полкових, генерального урядів. Таким чином, на руках у власників з'являються посвідчувальні документи про право власності на «грунти» – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні та дарчі записи та ін.

Дослідження документів із прав власності на задніпровські «грунти» Миргородського і Полтавського полків, дають нам можливість скласти певне уявлення про право власності – володіння, користування та розпоряджання природними угіддями та господарськими об'єктами, юридичний процес при переході права власності на них протягом XVII – першої половини XVIII ст. Документи містять багатий фактичний історичний, юридичний, економічний, філологічний, топонімічний, іменний та генеологічний матеріали.

Ключові слова: територія «Задніпрських місць» Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини, природні угіддя, документи з прав власності на «грунти».

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрен историко-источниковедческий аспект исследования документов с прав собственности на природные угодья и хозяйственные объекты «Заднепрских мест» Гетманщины, как составной части источников по истории заселения и хозяйственного освоения этой территории на протяжении XVII – первой половины XVIII вв.

Определено, что с начала 40-х гг. XVIII в. генеральная старшина Гетманщины и полковая старшина Миргородского и Полтавского полков с одобрения российского имперского правительства на заднепровской территории усиливают и распространяют политику колонизации в ее глубь, от рек Днепра и Тясмина, в направлении рек Синюхи и Буга. Но определяющим фактором заселения и хозяйственного освоения территории «Заднепрских мест», являлась так называемая «народная колонизация», так как подавляющее большинство документов с прав собственности принадлежит рядовым казакам, но под постоянным контролем со стороны казацкой полковой и сотенной старшины Гетманщины.

В результате обобщения имеющихся в документах с прав собственности сведений, подтвержден тот факт, что поначалу «грунты» (в это широкое понятие в период XVII – первой половины XVIII вв. входили земельные, водные, лесные природные угодья) отходили к должностным лицам, казацкой старшине, казакам и поселянам на правах заимки, или предоставлялись за службу, а потом уже начали и продаваться, передаваться по наследству, дариться. Все эти операции нужно было юридически закрепить, то есть получить письменное подтверждение от городских, сотенных, полковых, генерального правительств. Таким образом, на руках у владельцев появляются удостоверяющие документы о праве собственности на «грунты» – правительственные крепости, купчие, универсалы, духовные и дарственные записи и др.

Исследование документов с прав собственности на заднепровские «грунты» Миргородского и Полтавского полков, дают нам возможность составить определенное представление о праве собственности – владения, пользования и распоряжения природными угодьями и хозяйственными

объектами, юридический процесс при переходе права собственности на них в течение XVII – первой половины XVIII вв. Документы содержат богатый фактический исторический, юридический, экономический, филологический, топонимический, именной и генеалогического материалы.

Ключевые слова: *территория «Заднепрских мест» Миргородского и Полтавского полков Гетманичины, природные угодья, документы с прав собственности на «грунты».*